

Stan badań nad dziejami Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych

Abstract. The Current Status of Research on the History of the Society for Elementary Books

The article explores the state of research on the Society for Elementary Books, a key educational institution in 18th-century Poland established in 1775 to support the reforms of the National Education Commission. The Society's mission was to develop a modern curriculum aligned with Enlightenment ideals and tailored to national needs. This literature review highlights significant studies, particularly those by Janina Lubieniecka, who analyzed some of the textbooks and educational programs created by the Society. Although many sources were lost during wars, the surviving studies continue to offer rich insights into the Society's role in shaping Poland's educational system.

Keywords: The Society for Elementary Books, status of research, Janina Lubieniecka, The Commission of Education, 18th Century, Education, Enlightenment

Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych (TdKE¹) było kluczową instytucją oświatową w Polsce w XVIII w., mającą znaczący wpływ na modernizację i reformę edukacji w epoce oświecenia. Powstało w 1775 r. jako organ wspierający Komisję Edukacji Narodowej (KEN²), którą utworzono dwa lata wcześniej, po rozwiązaniu zakonu jezuitów³. Towarzystwo miało na celu stworzenie programu nowoczesnego szkolnictwa, opartego na postępowych ideałach oświeceniowych oraz wzmocnienie narodowej tożsamości i kształcenie społeczeństwa zgodnie z aktualnymi potrzebami państwa⁴.

¹ TdKE, Towarzystwo – dla zachowania płynnej narracji skróty stosowane w artykule.

² KEN, Komisja – dla zachowania płynnej narracji skróty stosowane w artykule.

³ M. Brodnicki, *W trosce o nowoczesną edukację. Rola i znaczenie Komisji Edukacji Narodowej – w 240. rocznicę powołania*, „Studia i Badania Naukowe” 2013, nr 1, s. 11–14.

⁴ J. Lubieniecka, *Reforma Programu Szkolnego Komisji Edukacji Narodowej. Wybór tekstów*, Warszawa 1962, s. 5–6.

Rozwiązanie zakonu jezuitów w 1773 r. przez papieża Klemensa XIV było bardzo ważnym momentem dla edukacji w Polsce, ponieważ jezuita stanowili dotąd filar systemu oświaty⁵. W związku z tym powołana do życia Komisja otrzymała zadanie przeprowadzenia głębokiej reformy szkolnictwa, które dotąd pozostawało pod kontrolą Kościoła⁶. Komisja miała za zadanie zreorganizować system oświaty oraz wprowadzić nowy program nauczania, obejmujący nie tylko teologię i nauki klasyczne, lecz również przedmioty odpowiadające potrzebom codziennego życia i rozwoju kraju, takie jak nauki przyrodnicze, geografia czy historia⁷.

W Towarzystwie zasiadali pedagodzy, uczeni, autorzy podręczników oraz osoby pełniące funkcje administracyjne, m.in. Grzegorz Piramowicz, Antoni Popławski, Szczepan Hołowczyc, Grzegorz Książewicz, Adam Jukiewicz, Józef Koblański, Jan Albertrandi i Christian Pflaiderer⁸. Ich praca nad wprowadzeniem nowoczesnych treści i metod nauczania była próbą utworzenia nowego programu szkolnictwa w dobie oświecenia, z odpowiednimi podręcznikami wysokiej jakości, spójnymi z postulatami Komisji⁹.

Artykuł ma na celu przybliżyć stan badań nad dziejami Towarzystwa. Do realizacji celu przyjęto założenie, iż kluczowe są badania autorów bezpośrednio omawiających dzieje Towarzystwa, mając pełną świadomość, iż do badań na temat Komisji (znacznie szerszych niż te bezpośrednio o Towarzystwie) również przenikają treści związane z Towarzystwem.

Przeglądając najnowszą bibliografię Komisji Edukacji Narodowej autorstwa Krzysztofa Ratajczaka i Michała Nowickiego, wydaną w 2018 r.¹⁰, zauważyć można pewną tendencję do wzmożonego publikowania badań o dziejach i działaniach Komisji i Towarzystwa w latach zbliżonych do rocznic ich powstania. Wielu historyków wychowania zajęło się tematem działań oraz dziejów Komisji i Towarzystwa w pierwszej połowie lat 70. XX w. przy okazji 200. rocznicy ich powstania. Drugą falę publikacji na ten temat można zaobserwować od drugiej dekady XXI w., zbieżnej w czasie z 240. i 250. rocznicą powstania Komisji¹¹.

Szczegółnej próby zbadania Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych podjęła się Janina Lubieniecka (1919–1959), dlatego też jej praca badawcza opisana jest tu jako pierwsza. Lubieniecka, z wykształcenia nauczycielka języka francuskiego i literatury francuskiej

⁵ B. Topij-Stempińska, *Jezuici i Komisja Edukacji Narodowej w polskiej historiografii XX wieku i początkach XXI wieku*, w: *Komisja Edukacji Narodowej: kontekst historyczno-pedagogiczny*, red. K. Dormus, B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, R. Ślęczka, Kraków 2014, s. 410.

⁶ Ibidem.

⁷ J. Lubieniecka, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, Warszawa 1960, s. 11–12.

⁸ Ibidem, s. 16–19.

⁹ Ibidem, s. 22.

¹⁰ K. Ratajczak, M. Nowicki, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Bibliografia*, Warszawa 2018.

¹¹ K. Dormus, *Wprowadzenie*, w: *Komisja Edukacji Narodowej. Kontekst historyczno-pedagogiczny*, red. K. Dormus, B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, R. Ślęczka, Kraków 2014, s. 13–14.

(studiowała w czasie drugiej wojny światowej na Sorbonie i we Fryburgu), w latach 1952–1954 ukończyła na Uniwersytecie Warszawskim studia pedagogiczne drugiego stopnia, a następnie rozpoczęła badania z zakresu historii oświaty i szkolnictwa¹². W swojej pracy doktorskiej zdecydowała się zająć uzupełnieniem luki, jaką był brak pełnego opracowania zagadnienia Towarzystwa. Janina Lubieniecka dotarła do wielu materiałów archiwalnych, opracowując je w swoim najważniejszym dziele: *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych* (1960), a także kompilując wybór kluczowych tekstów źródłowych do badań nad reformą programu szkolnego Komisji pt. *Reforma programu szkolnego Komisji Edukacji Narodowej. Wybór tekstów* (1962). W 1959 r. opublikowała na łamach „Rozpraw z Dziejów Oświaty” artykuł *Przedmioty matematyczno-przyrodnicze w programie Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych*¹³. Lubieniecka zmarła przedwcześnie, w wieku 40 lat, nie kończąc swojej pracy doktorskiej o Towarzystwie, która została wydana rok po jej śmierci. W swojej pracy naukowej Lubieniecka dogłębnie analizowała dzieje, strukturę i programy edukacyjne wprowadzane przez Komisję i Towarzystwo. Jej celem był przede wszystkim przegląd programów i podręczników wydawanych przez Towarzystwo dla szkół średnich, ponieważ ostatecznie to było główną treścią prac Towarzystwa¹⁴. Skupiła się na szczegółowej analizie podręczników oraz filozofii nauczania, które miały na celu wprowadzenie nowoczesnych, jak na tamte czasy, metod edukacyjnych. Badania Lubienieckiej na temat Towarzystwa podkreślały znaczenie tej instytucji jako pioniera w tworzeniu zreformowanego, nowoczesnego systemu edukacji, który przyczynił się do rozwoju oświaty w Polsce. Przedstawiała ona idee Towarzystwa jako przełomowe dla polskiego systemu oświaty oraz podkreślała, jak ich dziedzictwo wpłynęło na rozwój edukacji w Polsce. Opracowanie to stanowi cenne źródło wiedzy na temat wpływu Towarzystwa i Komisji na rozwój narodowej tożsamości i świadomości, co miało ogromne znaczenie zwłaszcza w okresach trudnych dla polskiej państwowości.

Lubieniecka, prowadząca działalność badawczą po drugiej wojnie światowej, czerpała z dostępnych źródeł archiwalnych dotyczących Komisji i Towarzystwa, podkreślając też, że część z nich uległa zniszczeniu podczas działań zbrojnych. Powoływała się na opracowania i badania przedwojennych autorów, które oparte były na nieistniejących już w latach 50. źródłach¹⁵. Do autorów zajmujących się przed drugą wojną światową samym programem Towarzystwa i Komisji należeli m.in.: Przemysław Dąbrowski (*Nauka prawa w szkołach Komisji Edukacyjnej*, Lwów 1916), Stanisław Tync (*Nauka moralna w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków 1932), January Kołodziejczyk (*Nauki przyrodnicze w działalności Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1936), Antoni Karbowski (*O książkach elementarnych na szkoły wojewódzkie z czasów Komisji*

¹² Ibidem, s. 6.

¹³ J. Lubieniecka, *Przedmioty matematyczno-przyrodnicze w programie Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1959, t. 2, s. 27–88.

¹⁴ J. Lubieniecka, *Towarzystwo*, op. cit., s. 11.

¹⁵ Ibidem, s. 8.

Edukacji Narodowej, Lwów 1938), a po wojnie – Jerzy Fierich (*Nauki rolnicze w szkołach średnich Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków 1950).

Janina Lubieniecka w części pierwszej swojej pracy omawia cały okres funkcjonowania Towarzystwa, przypadający na lata 1775–1792. Szczegółowo opisała rolę i działalność Towarzystwa jako kluczowego organu Komisji odpowiedzialnego za opracowywanie i publikację podręczników dla szkół elementarnych w Polsce XVIII w. Towarzystwo pełniło istotną funkcję organizacyjną i edukacyjną, nadzorując proces tworzenia podręczników oraz materiałów dydaktycznych, których celem była standaryzacja nauczania w placówkach oświatowych podlegających Komisji. Lubieniecka w swoich badaniach zdecydowała się podzielić dzieje Towarzystwa na pięć etapów. W pierwszych latach działalności Towarzystwa realizowano wstępne prace przygotowawcze (1775–1776), a następnie zajęto się działalnością redakcyjno-wydawniczą podręczników, kładąc duży nacisk na przystępność materiału dla najmłodszych uczniów (1777–1780). W miarę upływu czasu, w odpowiedzi na rosnące zapotrzebowanie na wysokiej jakości materiały edukacyjne, Towarzystwo rozszerzało swoje zasoby i zmieniało skład, aby dostosować się do nowych wyzwań. Lubieniecka opisuje również prace Towarzystwa nad ustawodawstwem szkolnym, głównie w latach 1780–1783, które obejmowały przepisy regulujące nauczanie w szkołach elementarnych i parafialnych¹⁶. W szczególności sposób akcentuje wzrost zainteresowania naukami przyrodniczymi w edukacji podstawowej – był to okres, w którym Towarzystwo intensywnie pracowało nad podręcznikami z zakresu przyrody, dostosowując je do potrzeb szkół parafialnych (1784–1788)¹⁷. Po okresie Sejmu Czteroletniego (1788–1792), wraz z ostatnim rozbiorem Polski, zakończono siedemnastoletnią działalność Towarzystwa¹⁸.

W następnej części swojej książki Lubieniecka wnikliwie omawia sprawę organizacji szkół średnich, w tym kwestię debaty nad dostępem do edukacji dla wszystkich klas społecznych niezależnie od pochodzenia i majątku, programy nauczania dla szkół średnich i standardy podręczników. W części trzeciej poruszone zostaje zagadnienie świeckiej nauki moralnej, która była nowością w polskiej edukacji, do pewnego stopnia stojącą w opozycji do wcześniejszego wychowania religijnego. Lubieniecka poszukuje odpowiedzi na pytanie o źródła filozoficzne nauki moralnej oraz wskazuje na wybrane przez Towarzystwo praktyczne rozwiązania w zakresie wdrażania programu i podręczników do szkolnictwa. Część czwarta opracowania poświęcona została sprawie nauczania i uczenia się w języku narodowym (jednego z bardzo istotnych postulatów Komisji), jak i nauczania języka łacińskiego z przyczyn praktycznych i symbolicznych¹⁹. Wnikliwie opisano sprawę podręcznika do gramatyki języka polskiego autorstwa Onufrego Kopczyńskiego oraz podręcznika *Wymowa i poezja* Grzegorza Piramowicza. Ostatnia

¹⁶ Ibidem, s. 38–40.

¹⁷ Ibidem, s. 43–45.

¹⁸ Ibidem, s. 52–53.

¹⁹ Ibidem, s. 105–106.

część książki skupia się na naukach matematyczno-przyrodniczych w szkolnictwie Komisji – rozważania na temat utylitarne go podejścia do edukacji, nauki o rolnictwie, ogrodnictwie, ekonomii, fizyki, mechaniki, wprowadzenia logiki do programu nauk matematycznych oraz nauki o zdrowiu i higienie.

Należy zauważyć, że pomimo obszerności pracy wiele zagadnień zostało podjętych przez Lubieniecką bardzo pobieżnie, pozostawiając do opracowania kolejne obszary, takie jak szczegółowe badania z różnych perspektyw bezpośrednio nad podręcznikami Towarzystwa dla uczniów i dla nauczycieli, poszczególne wydania, dystrybucja, zastosowanie i ich dzieje, zapewne praktycznie niemożliwy do zbadania wpływ Towarzystwa na reformę edukacyjną w Polsce, perspektywa pedagogiczna na działalność i rezultaty tychże działań na edukację, jak i szerzej – zagadnienia związane z Komisją.

W dwudziestoleciu międzywojennym na podstawie źródeł archiwalnych, których dużą część utraciono później podczas wojny, prowadzono wnikliwe badania nad Komisją. W 1922 r. Józef Lewicki przedstawił dzieje Towarzystwa na łamach „Przeglądu Wydawniczego Książnicy Polskiej”²⁰. W 1923 r. we Lwowie pod redakcją Stanisława Łempickiego wydano książkę pt. *Epoka Wielkiej Reformy. Studia i materiały do dziejów oświaty w Polsce w XVIII wieku*. W kontekście badań bezpośrednio nad Towarzystwem szczególnie wyróżnia się tu rozdział Aleksandra Macieszy, *Dr. med. Paweł Czempiński członek Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych*²¹. Tematem tej publikacji jest nie tylko biografia tytułowej postaci – autora podręczników *Zoologii czyli Zwierzętopisma dla szkół narodowych* oraz *Botaniki dla szkół narodowych*, ale także dzieje Towarzystwa. Maciesza dzieli działalność Towarzystwa na trzy etapy (w odróżnieniu od Lubienieckiej, która zaproponowała aż pięć): najpierw działania przygotowawcze, wypracowanie metod działania w latach 1775–1780, następnie układanie i redagowanie ustaw Komisji w latach 1780–1782, a na koniec działalność mającą na celu wprowadzenie w życie ustaw Komisji w ostatniej dekadzie działania Towarzystwa (1782–1792)²². W analizie tej można dostrzec opisane trudności w tworzeniu podręczników oraz długi proces ich powstawania i omawiania.

Od końca lat 50. XX w. badaniami głównie nad Komisją, a także częściowo nad Towarzystwem zajęła się Kamilla Mrozowska. W 1958 r. opublikowała nowe wydanie *Powinności nauczyciela*, podręcznika dla nauczycieli szkół Komisji autorstwa Grzegorza Piramowicza, opatrzone szerokim wstępem budującym kontekst dzieła oraz wybranymi mowami i listami Piramowicza²³. W tym samym roku w „Studiach i Materiałach

²⁰ J. Lewicki, *O Towarzystwie do Ksiąg Elementarnych (1775–1782)*, „Przegląd Wydawniczy Książnicy Polskiej” 1922, 3, nr 8, s. 98–102.

²¹ A. Maciesza, *Dr. med. Paweł Czempiński członek Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych*, w: *Epoka Wielkiej Reformy. Studia i materiały do dziejów oświaty w Polsce w XVIII wieku*, red. S. Łempicki, Lwów 1923, s. 68–106.

²² Ibidem, s. 84.

²³ G. Piramowicz, *Powinności nauczyciela oraz wybór mów i listów*, wstęp i oprac. K. Mrozowska, Wrocław 2005; K. Bartnicka, *Kamilla Mrozowska (28 I 1917–2 V 2002)*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 2002, t. 41, s. 3–5.

z *Dziejów Nauki Polskiej*” Mrozowska opublikowała artykuł pt. *Grzegorz Piramowicz jako sekretarz Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych*²⁴. Mrozowska w swoich badaniach opisała biografię Piramowicza, wnikając w jego działalność pedagogiczną i rolę sekretarza Towarzystwa, funkcję wizytatora szkół Komisji oraz wieloletnie zajmowanie się nie tylko całokształtem prac nad podręcznikami, lecz również pracą autorską nad niektórymi pozycjami.

W latach 70. XX w. o Towarzystwie pisano z różnych perspektyw, głównie w artykułach mających na celu ogólne określenie działań i wartości Towarzystwa w historii polskiej edukacji. W 1971 r. Jadwiga Racka opublikowała w „*Życiu Szkoły*” artykuł pt. *Działalność Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych*²⁵, opisując pokrótce dzieje założenia Towarzystwa, analizując program szkolny i wytyczne do podręczników. Racka analizuje złożoność procesu powstawania podręczników, wizytacji szkół, przepisów szkolnych, a także podkreśla obszerną skalę pracy i jej wartość, mając na uwadze liczbę osób działających w Towarzystwie.

Maksymilian Ryszard Lang w 1976 r. opublikował w „*Przeglądzie Humanistycznym*” artykuł pt. *Geneza Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych*²⁶. Opisał on chronologicznie na podstawie źródeł oraz opracowań Lubienieckiej i opracowań biograficznych (m.in. o Ignacym Potockim) proces powstania Towarzystwa i idei stojących za jego działalnością we współpracy z Komisją w realizacji reformy oświaty²⁷. Autor dostrzegł i podkreślił w swoich rozważaniach trudność i swego rodzaju konflikt związany z faktem przejmowania przez Komisję majątku jezuickiego przy jednoczesnym wdrażaniu byłych zakonników do pracy w Towarzystwie, dzięki czemu mogli oni zyskać realny wpływ na wprowadzaną reformę²⁸.

Jan Poplatek, badacz historii jezuitów, szczegółowo przybliży rolę i zaangażowanie członków Towarzystwa Jezusowego w działalność edukacyjną w Polsce, szczególnie w kontekście Komisji Edukacji Narodowej. Jego praca *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej* (Kraków 1973) stanowi cenne źródło wiedzy na temat pracy byłych jezuitów w kreowanym na nowo w XVIII w. systemie oświaty w Polsce, podkreślając ich wkład w reformy i modernizację szkolnictwa²⁹.

²⁴ K. Mrozowska, *Grzegorz Piramowicz jako sekretarz Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych*, „*Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej. Historia nauk społecznych*” 1958, z. 2, s. 163–202.

²⁵ J. Racka, *Działalność Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych*, „*Życie Szkoły*” 1971, R. 26, nr 7/8, s. 102–108.

²⁶ M.R. Lang, *Geneza Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych*, „*Przegląd Humanistyczny*” 1976, R. 20, nr 10, s. 14–28.

²⁷ Ibidem, s. 23–24.

²⁸ Ibidem, s. 26.

²⁹ J. Poplatek, *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków 1973.

W 1977 r. dwudziesty numer „Rozpraw z Dziejów Oświaty” z okazji 200. rocznicy powstania Towarzystwa został poświęcony tej instytucji. We wstępie do numeru opisano przebieg merytoryczny seminarium historyków wychowania o Towarzystwie, które odbyło się 19 grudnia 1975 r. w Warszawie³⁰. W sekcji rozpraw w czasopiśmie opublikowano pięć artykułów na podstawie wystąpień na seminarium, z czego trzy nawiązują bezpośrednio do Towarzystwa i jego działalności. Wnoszą one intrygującą perspektywę do stanu badań nad Towarzystwem, ponieważ wypowiedzi autorów wchodzi w polemikę z wydaje się dość bezkrytycznie przyjętymi wcześniej poglądami na temat Towarzystwa, jego statusu i roli w polskiej oświacie. Jako pierwszy opublikowano artykuł Kamilli Mrozowskiej, która pokrótce opisuje obecny w latach 70. stan badań nad Towarzystwem i próbuje skonstruować zwięzły obraz zależności, związków i współpracy Towarzystwa z Komisją, zaznaczając, iż niemożliwe jest uzyskanie pełnego obrazu ze względu na niedostępność źródeł archiwalnych uległych zniszczeniu podczas wojen³¹. Mrozowska uzasadnia, że ranga Towarzystwa w kontekście bycia instytucją podległą Komisji nie była tak wysoka, jak zdawała się opisywać ją Lubieniecka w swoich badaniach. Czesław Majorek w swoim artykule pt. *Myśl pedagogiczna i praktyka oświatowo-wychowawcza w działalności Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych* wchodzi w polemikę z powtarzanym stwierdzeniem, iż Towarzystwo było „organem wykonawczym Komisji” – badacz zauważa, iż formalnie faktycznie można to tak określić, lecz rzeczywistość podejmowanych przez nie działań, którą widać na podstawie zebranych dostępnych źródeł, ukazuje obraz wydziału pedagogicznego zajmującego się nie tylko wykonywaniem działań, lecz również teorią pedagogiki, myślą pedagogiczną³². Bożenna Michalik opisuje wieloletnie rozważania i trudności dotyczące niezrealizowanej koncepcji utworzenia akademii nauk w artykule pt. *Związek Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych z projektem utworzenia akademii nauk*³³. Wnikliwie analizuje powiązania pomiędzy Towarzystwem a osobami stojącymi za projektem akademii oraz przedstawia brak możliwości realizacji projektu, zaznaczając, że na podstawie tychże pomysłów w zmienionej formie powstało w 1800 r. Towarzystwo Przyjaciół Nauk³⁴.

Irena Stasiewicz-Jasiukowa, badaczka wieku oświecenia, w swoich badaniach między innymi zajęła się tematem pijarów i jezuitów, w tym członków Towarzystwa, publikując kilka prac związanych z tym zagadnieniem. Z dzieł obejmujących tematykę Towarzystwa w 1987 r. wydała książkę *Onufry Kopczyński – współpracownik Komisji*

³⁰ W dwusetną rocznicę powstania Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. Seminarium historyków wychowania, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1977, t. 20, s. 3–4.

³¹ K. Mrozowska, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych a Komisja Edukacji Narodowej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1977, t. 20, s. 5–19.

³² Cz. Majorek, *Myśl pedagogiczna i praktyka oświatowo-wychowawcza w działalności Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1977, t. 20, s. 21.

³³ B. Michalik, *Związek Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych z projektem utworzenia akademii nauk*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1977, t. 20, s. 37–47.

³⁴ Ibidem, s. 47.

*Edukacji Narodowej. Studium o społecznej roli uczonego w Polsce stanisławowskiej*³⁵. Kolejnymi ważnymi pozycjami, które Stasiewicz-Jasiukowa redagowała i była współautorką, są *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XIX wieku*³⁶ oraz *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*³⁷. W 2001 r. opublikowała artykuł dotyczący członków Towarzystwa, skupiając się na współpracy jezuicko-pijarskiej w Towarzystwie w zakresie prac nad podręcznikami i programem nauczania, które w jej ocenie przebiegały bardzo harmonijnie³⁸.

Przy okazji zbliżających się kolejnych okrągłych rocznic powstania Komisji i Towarzystwa opublikowano nowsze badania historyczne z omawianego zakresu. W 2014 r. ukazała się nowa pozycja upamiętniająca Komisję i Towarzystwo: *Komisja Edukacji Narodowej. Kontekst historyczno-pedagogiczny*, pod redakcją Katarzyny Dormus, Bożeny Popiołek, Agnieszki Chłosta-Sikorskiej, Ryszarda Ślęczki³⁹. W tomie opublikowano dwa teksty związane bezpośrednio z Towarzystwem i jego pracą – obydwie uwypuklają wkład instytucji religijnych i świeckich w rozwój edukacji narodowej, opisując ich udział w tworzeniu podręczników, które miały ogromne znaczenie dla kształtowania polskiego systemu edukacji w okresie oświecenia.

Artykuł Romana Stępnia przedstawia wkład zakonu pijarów w działalność Towarzystwa. Główne zadania Towarzystwa polegały na tworzeniu podręczników i programów nauczania. Pijarzy, tacy jak Antoni Popławski, Kazimierz Narbutt i Onufry Kopczyński, odegrali znaczącą rolę w realizacji tych celów⁴⁰. Stępień podkreśla, że praca pijarów była bardzo ceniona przez Komisję i miała duże znaczenie dla rozwoju edukacji w Polsce.

Agnieszka Wałęga dokonuje próby stworzenia zbiorowego portretu autorów podręczników tworzonych na zlecenie Komisji i Towarzystwa⁴¹. W gronie autorów znaleźli się przedstawiciele różnych grup społecznych i religijnych, w tym pijarzy, jezuici oraz świeccy. W artykule podkreślono wspólne cechy autorów, takie jak wykształcenie, doświadczenie zawodowe, działalność naukowa oraz zaangażowanie patriotyczne. Wałęga

³⁵ I. Stasiewicz-Jasiukowa, *Onufry Kopczyński – współpracownik Komisji Edukacji Narodowej. Studium o społecznej roli uczonego w Polsce stanisławowskiej*, Wrocław 1987.

³⁶ Eadem, *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XIX wieku*, Warszawa–Kraków 1993.

³⁷ Eadem, *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, Kraków–Warszawa 2004.

³⁸ Eadem, *O współpracy jezuicko-pijarskiej w Towarzystwie do Ksiąg Elementarnych*. „Concordia parvae res crescunt, discordia vel maxima dilabuntur”, w: *Jezuicka Ars Historica. Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Ludwikowi Grzebieniowi SJ*, red. M. Inglot SJ, S. Obirek SJ, Kraków 2001, s. 515–537.

³⁹ *Komisja Edukacji Narodowej. Kontekst historyczno-pedagogiczny*, red. K. Dormus, B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, R. Ślęczka, Kraków 2014.

⁴⁰ R. Stępień, *Udział pijarów w pracach Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych*, w: *Komisja Edukacji Narodowej. Kontekst historyczno-pedagogiczny*, red. K. Dormus, B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, R. Ślęczka, Kraków 2014, s. 157–171.

⁴¹ A. Wałęga, *Autorzy podręczników szkolnych Komisji Edukacji Narodowej. Próba zarysu portretu zbiorowego*, w: *Komisja Edukacji Narodowej. Kontekst historyczno-pedagogiczny*, red. K. Dormus, B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, R. Ślęczka, Kraków 2014, s. 172–187.

wskazuje, że twórcy podręczników byli wykształconymi intelektualistami epoki oświecenia, zaangażowanymi w rozwój edukacji narodowej i szerzenie polskiego dziedzictwa kulturowego.

W ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2018 ukazała się seria książek, prac zbiorowych, zatytułowana „Komisji Edukacji Narodowej Model Szkoły i Obywatela – Koncepcje, Doświadczenia i Inspiracje”. Łącznie 14 tomów napisanych przez polskich historyków wychowania obejmuje badania nad działalnością i strukturą Komisji Edukacji Narodowej w latach 1773–1794, przedstawiając szkolnictwo w Szkole Głównej Koronnej, Szkole Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz szkołach w poszczególnych wydziałach: Wielkopolskim, Mazowieckim, Małopolskim, Wołyńskim, Ukraińskim, Pijarskim, Żmudzkiem, Litewskim, Nowogródzkim i Poleskim. W serii publikacji zawarto również wybór tekstów źródłowych, słownik biograficzny i bibliografię, tworząc obraz pierwszego w Europie świeckiego ministerstwa oświaty. W pierwszym tomie wspomnianej serii cały rozdział piąty poświęcono badaniom nad dziejami Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych⁴². Rozdział, oparty głównie na opracowaniach i badaniach z wcześniejszych lat, omówionych wyżej, opisuje całościowo początki Komisji i Towarzystwa jako kluczowych instytucji w rozwoju polskiego systemu edukacji w XVIII w. Przedstawiono członków Towarzystwa⁴³, opis zadań Towarzystwa, nowatorskie podejście do reformy edukacyjnej oraz rolę w tworzeniu wysokiej jakości materiałów dydaktycznych – podręczników, książek pomocniczych i opracowań dla nauczycieli⁴⁴.

Wśród najnowszych badań nad Towarzystwem ciekawą pozycję stanowi artykuł Reginy Jakubas z 2021 r. pt. *Reklama podręczników szkolnych i akademickich na łamach prasy litewskiej II połowy XVIII wieku*, w którym autorka zwięźle opisuje kwestię reklamy, druku, dystrybucji i dostępności podręczników, w tym tych wydanych z ramienia Komisji i Towarzystwa⁴⁵. Wzmianek o Towarzystwie i krótszych analiz dziejów lub części ich działań można również szukać w biografiach członków Towarzystwa⁴⁶ oraz – jak wspomniano – w szerszych badaniach nad Komisją.

Część badań na temat Towarzystwa pozostanie na zawsze niemożliwa do zrealizowania ze względu na zniszczenia, jakim uległy źródła archiwalne podczas konfliktów

⁴² K. Bartnicka, K. Dormus, A. Wałęga, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, cz. 1, *O Komisji – wprowadzenie*, cz. II, *Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 2018, s. 105–126.

⁴³ Ibidem, s. 121–123.

⁴⁴ Ibidem, s. 119–120.

⁴⁵ R. Jakubėnas, *Reklama podręczników szkolnych i akademickich na łamach prasy litewskiej II połowy XVIII wieku*, w: *W kręgu prasy dawnej i współczesnej. Wybrane problemy*, t. 1, red. J. Kowal, M. Patro-Kucab, P. Podolska, s. 27–57.

⁴⁶ Przykładowo: S. Gawlik, *Grzegorz Piramowicz – idee, słowa czyny*, Opole 2006; L. Słowiński, *Odwazni mądrością. O reformatorach edukacji i nauki polskiej w dobie oświecenia*, Poznań 1988; I. Stasiewicz-Jasiukowa, *Onufry Kopczyński – współpracownik Komisji Edukacji Narodowej. Studium o społecznej roli uczonego w Polsce stanisławowskiej*, Wrocław 1987.

zbrojnych XX w., dlatego szczególnie cenne są opracowania sprzed drugiej wojny światowej, gdyż zostały one napisane na podstawie nieistniejących już źródeł. Niemniej jednak wciąż istnieje duży potencjał dalszych analiz i odkryć, co udowodnili badacze historii wychowania tworzący nowe opracowania i docierający do nowych źródeł w XXI w. Kolejne badania nad Towarzystwem mogą być przeprowadzane z perspektywy historycznej, pedagogicznej, socjologicznej i innych. Wnioski z badań nad dziejami, rolą i osiągnięciami Towarzystwa będą cennym rozbudowaniem wiedzy o reformach systemu oświaty i ich skuteczności.

Bibliografia

- Bartnicka K., *Kamilla Mrozowska (28 I 1917–2 V 2002)*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 2002, t. 41, s. 3–5.
- Bartnicka K., Dormus K., Wałęga A., *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, cz. 1, *O Komisji – wprowadzenie*, cz. 2, *Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 2018.
- Brodnicki M., *W trosce o nowoczesną edukację. Rola i znaczenie Komisji Edukacji Narodowej – w 240. rocznicę powołania*, „Studia i Badania Naukowe” 2013, nr 1, s. 9–20.
- Dąbrowski P., *Nauka prawa w szkołach Komisji Edukacyjnej*, Lwów 1916.
- Dormus K., *Wprowadzenie*, w: *Komisja Edukacji Narodowej. Kontekst historyczno-pedagogiczny*, red. K. Dormus, B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, R. Ślęczka, Kraków 2014, s. 13–14.
- Fierich J., *Nauki rolnicze w szkołach średnich Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków 1950.
- Gawlik S., *Grzegorz Piramowicz – idee, słowa czyny*, Opole 2006.
- Jakubėnas R., *Reklama podręczników szkolnych i akademickich na łamach prasy litewskiej II połowy XVIII wieku*, w: *W kręgu prasy dawnej i współczesnej. Wybrane problemy*, t. 1, red. J. Kowal, M. Patro-Kucab, P. Podolska, Rzeszów 2021, s. 27–57.
- Karbowiak A., *O książkach elementarnych na szkoły wojewódzkie z czasów Komisji Edukacji Narodowej*, Lwów 1938.
- Kołodziejczyk J., *Nauki przyrodnicze w działalności Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1936.
- Komisja Edukacji Narodowej. Kontekst historyczno-pedagogiczny*, red. K. Dormus, B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, R. Ślęczka, Kraków 2014.
- Lang M.R., *Geneza Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych*, „Przegląd Humanistyczny” 1976, R. 20, nr 10, s. 14–28.
- Lewicki J., *O Towarzystwie do Ksiąg Elementarnych (1775–1782)*, «Przegląd Wydawnictw „Książnicy Polskiej”» 1922, R. 3, nr 8, s. 98–102.
- Lubieniecka J., *Przedmioty matematyczno-przyrodnicze w programie Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1959, t. 2, s. 27–88.
- Lubieniecka J., *Reforma Programu Szkolnego Komisji Edukacji Narodowej. Wybór tekstów*, Warszawa 1962.
- Lubieniecka J., *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, Warszawa 1960.
- Maciesza A., *Dr med. Paweł Czempiński członek Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych*, w: *Epoka Wielkiej Reformy. Studia i materiały do dziejów oświaty w Polsce w XVIII wieku*, red. S. Łempicki, Lwów 1923, s. 68–106.
- Majorek Cz., *Myśl pedagogiczna i praktyka oświatowo-wychowawcza w działalności Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1977, t. 20, s. 21–36.

- Michalik B., *Związek Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych z projektem utworzenia akademii nauk*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1977, t. 20, s. 37–47.
- Mrozowska K., *Grzegorz Piramowicz jako sekretarz Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej. Historia nauk społecznych” 1958, nr 2, s. 163–202.
- Mrozowska K., *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych a Komisja Edukacji Narodowej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1977, t. 20, s. 5–19.
- Piramowicz G., *Powinności nauczyciela oraz wybór mów i listów*, wstęp i oprac. K. Mrozowska, Wrocław 2005.
- Poplatek J., *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków 1973.
- Racka J., *Działalność Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych*, „Życie Szkoły” 1971, R. 26, nr 7/8, s. 102–108.
- Ratajczak K., Nowicki M., *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Bibliografia*, Warszawa 2018.
- Słowiński L., *Odważni mądrości. O reformatorach edukacji i nauki polskiej w dobie oświecenia*, Poznań 1988.
- Stasiewicz-Jasiukowa I., *Onufry Kopczyński – współpracownik Komisji Edukacji Narodowej. Studium o społecznej roli uczonego w Polsce stanisławowskiej*, Wrocław 1987.
- Stasiewicz-Jasiukowa I., *O współpracy jezuicko-pijarskiej w Towarzystwie do Ksiąg Elementarnych*. „*Concordia parvae res crescunt, discordia vel maximae dilabuntur*”, w: *Jezuicka Ars Historica. Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Ludwikowi Grzebieniowi SJ*, red. Marek Ingłot SJ, Stanisław Obirek SJ, Kraków 2001, s. 515–537.
- Stasiewicz-Jasiukowa I., *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, Kraków–Warszawa 2004.
- Stasiewicz-Jasiukowa I., *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XIX wieku*, Warszawa–Kraków 1993.
- Stępień R., *Udział pijarów w pracach Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych*, w: *Komisja Edukacji Narodowej. Kontekst historyczno-pedagogiczny*, red. K. Dormus, B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, Ryszard Ślęczka, Kraków 2014, s. 157–171.
- Topij-Stempińska B., *Jezuici i Komisja Edukacji Narodowej w polskiej historiografii XX wieku i początkach XXI wieku*, w: *Komisja Edukacji Narodowej: kontekst historyczno-pedagogiczny*, red. K. Dormus, B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, R. Ślęczka, Kraków 2014, s. 409–418.
- Tync S., *Nauka moralna w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków 1932.
- W dwusetną rocznicę powstania Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. Seminarium historyków wychowania*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1977, t. 20, s. 3–4.
- Wałęga A., *Autorzy podręczników szkolnych Komisji Edukacji Narodowej. Próba zarysu portretu zbiorowego*, w: *Komisja Edukacji Narodowej. Kontekst historyczno-pedagogiczny*, red. K. Dormus, B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, Ryszard Ślęczka, Kraków 2014, s. 172–187.